

האנון והאכזריות

גלגול של לגנדה חסידית ב"על אבן אחת" *

ביצירות רבות עגנון השתמש בסיפורים ובקטעי סיפורים המתייחסים לבעל שם טוב. ננסה כאן לבדוק אחד מסיפוריו של עגנון, "על אבן אחת", המתייחס ללגנדה מתוך "שבחי הבעש"ט", קובץ הסיפורים הראשון על הבעל שם טוב, אף על פי שדמות הבעש"ט עצמה אינה מופיעה בסיפור של עגנון.

במקור ב"שבחי הבעש"ט", רבי אדם גם מצא כתבים במערה וגם קבע, על סמך שאלת חלום, שיש למסור אותם הכתבים לישראל בן אליעזר מאוקופי. לאחר שנפטר רבי אדם, בנו עבר לאוקופי כדי למצוא שם את היהודי הזה שהוא ראוי לקבל את הכתבים הקבליים. כך הגיעו הכתבים לידי הבעל-שם טוב, מי שאחר כך החביא אותם בתוך אבן שנסגרה על המקום ושהעמיד שם שומר לשמור על מקום כתבי הסוד.²⁹

ביצירתו, "על אבן אחת", עגנון לא סיפר מחדש מסורת זו על רבי אדם והכתבים שנגנזו בתוך אבן, אלא הוא יצר סיפור המתייחס למסורת זו בדרך המעלה, בעדינות רבה, השוואה עם המקור החסידי. אנו רואים ב"על אבן אחת" סיפור שבו דמות המספר עוסקת בכתיבה על רבי אדם וחווה בתודעתו את מערכת כתבי הסוד בשלמותם. אבל אותם הכתבים נגנזו לעולם כדי שלא יבואו לידי מי שאינו ראוי לקבלם ושהיה יכול, בעזרת הכתבים, להחזיר את כל העולם כולו לתהו ובוהו. לפי הסיפור של עגנון, לא הבעל-שם טוב אלא רבי אדם עצמו החביא את הכתבים בתוך אבן סגורה לגנוז אותם לתמיד מעיני בשר ודם. אין דמות בעש"טית בסיפור, דבר הרומז אולי שאין אדם שהוא ראוי לקבל את הכתבים, ובדרך זו עגנון מסר לעיבוד הלגנדה תחושה פסימית למדי.

התימטיקה של הסיפור עולה ממערכת ההקבלות והיחסים הפנימיים ומהקוטביות שבסיפור, ובבדיקת יסודות אלו הקורא מגלה שעגנון נתן צורה

* פרק זה הופיע באנגלית ב־ AJSreview, כרך ג, (1978), עמ' 197—201, ומופיע כאן בתרגום עברי ברשות המערכת.

למקור בדרך המעלה תימטיקה די שונה מזו הנראית ב"שבחי הבעש"ט". הסיפור מתאר את הסופר העוסק במחקרו על רבי אדם כ"סגור ומסוגר" ("אלו ואלו", עמ' 302), דבר המבליט תכונה המקבילה לסגירות של האבן המחזיקה את הכתבים. נמסר גם שהוא "פרוש מן העולם" (שם, עמ' 303), וכדי לקדם את כתיבתו ומחקרו על רבי אדם בלי הפרעות, הוא יצא מהעיר ליער שם אפשר להתמסר לחלוטין למפעל כתיבתו. גם כשהוא חווה את הכתבים הגנוזים בשלמותם עד האות האחרונה, הוא יכול רק להביט בכתבים אבל לא לקרוא אותם ממש מהסיבה שהם אינם שייכים לשרש נשמתו (שם). הסיפור מעלה את המרחק ואת הניתוק של דמות הסופר מכתבי הסוד דרך אנאלוגיה, "ועיני מקיפות אותם כמתכת שמקיפה אבנים טובות ואין אבנים טובות מתערבות בה" (שם). דמות הסופר אז מגדירה גם את ההגבלות וגם את ההשגות שלו: "ברם אם לא זכיתי לקרות בהם זכיתי לספר ענייניהם. אם באנו לעולם כדי להסדיר מה שהניחו דורות שלפנינו, יכולני לומר שבכמה בחינות עלה בידי לסדר עניין הדברים" (שם). דמות הסופר המוסרת את הדברים מגדירה כאן, למעשה, את התפקיד ואת הייעוד של החוקר ההיסטורי ושל האסכולה של חכמת ישראל שהיא מגלמת ברגע זה, והיא גם מביעה את תפיסת ההגבלות של המחקר ההיסטורי הנובע מתוך היחס של הינתקות של החוקר מנושא המחקר שלו.

הסיפור הנידון דומה במדת-מה לסיפורי "ספר המעשים" של עגנון שראו אור החל בראשית שנות השלושים: הדמיון נראה בשימוש בדמות המספר וגם בתפקיד או חיפוש שאינו בא על הגשמתו בעקבות הפרעות או פקפוקים וחוסר-החלטה של ממש מצד הדמות. דמות הסופר המוסרת את הדברים לא הספיקה להשלים את כתיבתה בגלל שהיא ראתה זקן תועה ביער והיא עזבה את מפעל הכתיבה שלה כדי להראות לזקן את הדרך העירה. בצעד זה, הסופר בסיפור יצא מהמצב בו היה "סגור ומסוגר" מהעולם, אבל הוא הזניח זמנית את כתיבתו ואף השאיר את ניירותיו וכלי הכתיבה שלו מונחים על אבן עם כל הסכנות שיאבדו לו בידי הרוח או בידי חיות היער.

אבל ההזנחה הזמנית של עבודתו לא גרמה גזק כי הסופר חזר אחר כך למקומו ביער ומצא את הכל מונח על האבן דרך נס, בדיוק כפי שהוא השאיר אותו. נמנע כאן הדגם המוכר בסיפורי "ספר המעשים" של ההפרעה המכרעת המונעת הגשמת התפקיד או החיפושים, אבל רק זמנית הוא נמנע,

כי מיד כשהסופר מצטער שהוא הזניח את מחקרו כדי לעזור לזקן להגיע העירה במקום להשלים את עבודתו, האבן פותחת ונסגרת לגנוז לעולם את כתב-היד שלו. נראה שהחוקר-המספר אינו ראוי לקבל את ידיעת כתב-היד הסוד של רבי אדם.

בעוד שהמספר מסר כמה פעמים שאי-אפשר לאתר את האבן המחביאה בתוכה את הכתבים, הקורא מזהה את האבן הזאת עם האבן ביער שעליה דמות הסופר היתה כותבת, כי אבן זו עכשיו נפתחת כדי לקלוט את ניירות המספר ומיד נסגרת שוב.

אבל רגע הכשלון לכאורה מהווה נקודת-מפנה בסיפור ומוביל אותו לסיום חיובי. המספר רוכש הבנה המעממת את אובדן הידיעות על כתב-רבי אדם. עכשיו בלי סיבה להשאיר ביער, הוא חוזר לעיר, צעד האומר מעבר מהינתקות להתייחסות. באפילה של הערב, כל אבן ואבן בדרך מבריקה וגם מגלה את עצמה לדמות המספר. "... וכל אבן ואבן שבאה לפני בדרך היתה מאירה, וכל חריץ וכל קמט וכל גיד שבהן עמדו גלויים לפני. הקפתי את האבנים בעיני כעפר הארץ שמקיף את האבן והאבן קבועה ומונחת בו, וכל אבן ואבן היתה חביבה ונעימה לפני" (שם, עמ' 304).

שמנו לב לכך שהמסורת מ"שבחי הבעש"ט" משתקפת בסיפור למרות שדמות הבעש"ט עצמה נעדרת. אבל עכשיו לאור ההבנה שדמות המספר רכשה כשזויתרה על מפעל המחקר שלה, היא עצמה משקפת משהו של הבעל שם טוב. בתמונה שבה כל אבן ואבן מאירה, נוכל לשמוע הד לעיקרון של הבעש"ט ש"לית אתר פנוי מיניה"; הרז והפלא והדר האל חודרים לכל מקום.

גלגול דמות המספר מעלה מימד משמעותי נוסף. שם הסיפור משקף אגדת חז"ל על חלום יעקב, אגדה הבאה להסביר את הביטוי "אבני המקום" בבראשית כ"ח, יא בעוד שבאותה היחידה בבר' כ"ח, יח מופיעה המלה "אבן" ביחיד. מהסתירה הנראית לעין נוצרה האגדה שלפיה יעקב אסף שתים עשרה אבנים מהמזבח שעליו נעקד יצחק אביו, ונתאחדו האבנים ליצור אבן אחת, סימן שגם שנים עשר השבטים שיצאו מיעקב יהיו עם אחד אחד.³⁰ בעוד שבמקורות חז"ל אבנים רבות מתאחדות ליצור אבן אחת, בסיפור, "על אבן אחת", האבן היחידה והמיוחדת במינה מפנה מקום לריבוי אבנים כשכל אבן ואבן בדרך "חביבה ונעימה" (שם).

גם היפוך הכיוון מזה של המקור האגדי וגם הויתור על החיפוש לאבן

היחידה המיוחדת-עבור ההתגלות של כל אבן ואבן שבדרך מצביעים על התבונה של אריסטו בין ההיסטוריון לבין המשורר. עד לנקודת המפנה, אנו רואים בדמות המספר את ההיסטוריון המתעניין בפרט ובמאורע היחיד והחד-פעמי. אחרי הגלגול אנו רואים בה את האמן המתעניין בדבר העולמי והכללי החוזר על עצמו משך הזמן ושהיווה, לפי אריסטו, אמת יותר פילוסופית ויותר משמעותית מההיסטוריה.

ברגע של הבנה לאחר האכזבה במחקריו, דמות המספר נתגלגלה הן מהחוקר המנותק מנושא מחקריו לדמות הבעש"טית והן מההיסטוריון לאמן.